

В. А. Літвінава (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя І. П. Шамякіна)

АСАБЛІВАСЦІ МАРФАЛАГІЧНАЙ СТРУКТУРЫ АНТОНІМАЎ У МОВЕ ТВОРАЎ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ

Складанасць антаніміі як адной з лексіка-граматычных катэгорый і моўных універсалій абумовіла неабходнасць розных аспектаў яе вывучэння, сярод якіх – асаблівасці функцыянавання слоў з супрацьлеглым значэннем.

Трэба заўважыць, што ў беларускім мовазнаўстве даследаванне антаніміі як тыпу арганізацыі лексічных сродкаў мовы пакуль не атрымала належнай увагі. На сённяшні дзень можна адзначыць толькі “Слоўнік антонімаў беларускай мовы” У. М. Лазоўскага [5] і асобныя навуковыя артыкулы (А. М. Асіпчук, А. Я. Баханькоў, А. А. Кірдуноў, У. М. Лазоўскі, С. І. Солахава, А. В. Солахаў, К. Хазанова і інш.). Прыватны аспект антаніміі – энантысемічныя структуры намінатыўнага і канататыўнага тыпаў – падрабязна разгледжаны ў манаграфіі В. Дз. Старычонка “Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў)” [6]. Аднак такіх прац недастаткова для сістэмнага апісання антонімаў.

Антонімы ўзнікаюць, функцыянуюць, развіваюцца толькі ў маўленні, ствараюць антанімічныя апазіцыі, патэнцыяльную антанімічнасць – асацыятыўнае супалажэнне супрацьлеглых значэнняў. Гэта універсальная з’ява, таму што яна ўласціва ўсім мовам і ўзнікае на ўсіх структурных узроўнях лексічнай сістэмы, дзе існуюць словы, якія абазначаюць аднародныя ўласцівасці, якасці, прыметы, у тым ліку і ў мове фальклорных твораў. Антанімія дапамагае адлюстраваць тыповыя апазіцыі ў фальклорнай мадэлі свету.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што паводле марфалагічнай будовы ўсе выяўленыя ў творах беларускай фальклорнай спадчыны антонімы даволі неаднародныя. Так, іх можна раскласіфікаваць на **аднакаранёвыя** (“граматычныя”, “словаўтваральныя”) і **рознакаранёвыя** (“лексічныя”). Дадаткова – паводле А. Баханькова [1] – вылучаецца асобны тып, які мае назву **энантысемія**, што значыць супрацьлегласць значэнняў аднаго і таго ж слова.

Большасць антонімаў – словы розных каранёў. Рознакаранёвая антанімія літаральна пранізвае значныя лексіка-граматычныя класы слоў (часціны мовы), асабліва прыметнікі, прыслоўі, назоўнікі і дзеясловы: *вясёлы – сумны, белы – чорны, горкі – салодкі; верх – ніз, захад – усход, сёння – заўтра, зіма – лета; каханне – нянавіць, радасць – смутак; адкрыць – закрыць, пайсці – прыйсці* і інш.

У аднакаранёвых словах значэнне супрацьлегласці ўзнікае альбо як вынік далучэння да аднаго і таго ж слова антанімічных прыставак (пры- – па-: *Прышоў грэшна і пайшоў смешна* [10, с. 232]), альбо як вынік далучэння прыстаўкі, якая надае слову супрацьлеглае значэнне (ня- – 0: *Рабі нябожжа, то і бог дапаможа* [10, с. 114]). Зразумела, што ў аднакаранёвых антонімах значэнне караня аднолькавае, і супрацьпастаўляюцца яны паводле значэнняў прэфіксаў, таму іх яшчэ называюць граматычнымі, або прэфіксальнымі.

Структурная класіфікацыя аднакаранёвых антонімаў суадносіцца з іх прыналежнасцю да пэўнай часціны мовы. Найбольш разгалінаваную сістэму антанімія фальклорных твораў стварае ў дзеясловах, таму што

дзеяслоў валодае самай вялікай колькасцю прыставак з супрацьлеглым значэннем. Сярод іх найбольш пашыранымі з'яўляюцца такія тыпы, як:

1) вы-/ у-: *Не так скоро ліха **вылезе**, як **улезе*** [10, с. 225];

2) пера- / неда-: *І **недаступіў** – б'юць, і **пераступіў** – б'юць* [10, с. 64];

3) пра- / на-: *Не той багаты, хто **пражывае**, а той хто **нажывае*** [10, с. 68];

4) за- / рас(-з): *У дурня рот не **зачыняецца**, а ў другога няўдакі не **расчыняецца*** [10, с. 239];

5) ад- / пры- : ...*Ён жа ад дзевачак **адманіць**, / Ён жа да жончак **прыманіць*** [3, т. 2, с. 293] і інш.

Значэнне супрацьлегласці аднакаранёвых прыметнікаў дасягаецца ў выніку ўжывання ў адным з іх прыстаўкі, якая надае гэтым словам процілеглы сэнс. Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца прыстаўкі *не- / ня-*: *Добрая слава далёка чуваць, а **нядобрая** яшчэ далей* [10, с. 201]; *Разумны чалавек не скажа няўдаламу: ты **неразумны*** [10, с. 213]; *Да двор **вялікі**, збор **невялікі**. / Ой, знаці, знаці **сіраціначку**, / **Што** не ўся радзіначка* [3, т. 3, с. 179]. Тое ж фіксуецца і ў аднакаранёвых субстантывавальных прыметніках: *За аднаго **бітага** двух **нябітых** даюць* [8, с. 84]. Аднак неабходна мець на ўвазе, што далучэнне да якасных прыметнікаў прыставак *не- / ня-* часцей за ўсё надае ім значэнне толькі паслабленай супрацьлегласці (*неразумны*, яшчэ не значыць 'дурны').

Назоўнікавыя антонімы ў фальклорных творах (пераважна ў прыказках і прымаўках) супрацьпастаўляюцца ў асноўным пры дапамозе тоесных словаўтваральных сродкаў, што адзначаліся вышэй. Прычым, гэта група антонімаў вызначаецца найбольшай распаўсюджанасцю і прадуктыўнасцю: *Спакой п'е ваду, а **неспакой** – мёд* [10, с. 217]; *Згода збірае, **нязгода** растрасае* [10, с. 146]; *На **бязрыб'і** і **рак** рыба* [10, с. 218]; *Недасол на стале, **перасол** на спіне* [10, с. 171] і інш.

Менш пашыраны антонімы, у якіх супрацьлегласць заснавана на апазіцыі суфіксаў: *Лети самому быць **накрыўджаным**, чым каго іншага **накрыўдзіць*** [9, с. 128]. Прычым, у такім выпадку амаль заўсёды назіраецца міжчасцінамоўная антанімія.

Увогуле, акрэсленая групоўка ў колькасным плане значна саступае наступнай – рознакаранёвым антонімам: *Ліха без **добра** не бывае* [10, с. 216]; *Колькі **жывеш**, а дурным **памрэш*** [10, с. 217]; *Меней гавары – **болеі** пачуеш* [10, с. 217]; *Не журысь, Параскімка, падарачкамі, / Нанясуць падружкі сулавочкамі, / Далёкія госці мёдам папаю, / **Блізкія** суседзі гарэланькаю* [3, т. 1, с. 149]; *Паночак! Змілуйся, не еш мяне! Гэта няпраўда, што кажаш: усе за **дабро** злом аддаюць* [4, с. 168].

У рознакаранёвых антонімах значэнне супрацьлегласці выражаецца пры дапамозе асноў, за якімі семантыка замацавалася гістарычна. Найбольш вялікую ў колькасных адносінах групу складаюць прыметнікі,

якія адлюстроўваюць супрацьпастаўленне аднародных якасцей, прымет:
Варона колькі не мыецца, усё роўна чорная, а гусь акунулася – і ўжо белая [9 с. 131]. Нярэдка выкарыстоўваюцца субстантынаваныя прыметнікі:
Смелы там знойдзе, дзе баязлівы згубіць [10, с. 207].

Варта адзначыць, што шырокае распаўсюджанне ў мове рознакаранёвых, ці семантычных, антонімаў, іх выразная супрацьлегласць каранёў слоў дала падставы некаторым лінгвістам зрабіць выснову аб тым, што антонімамі неабходна лічыць толькі рознакаранёвыя словы. Так Л. А. Булахоўскі лічыць, што антанімія – не проста супрацьстаўленне, якое можа быць выражана далучэннем адмоўя (*белы – нябелы; казаць – не казаць; спакойны – неспакойны* і г. д.), а супрацьпастаўленнем значэнняў, выражаных рознымі каранямі (*бедны – багаты; сухі – мокры; чэрствы – мяккі; працавіты – лянівы*) [2, с. 45].

Д. Н. Шмялёў, Л. Ю. Максімаў, Н. М. Шанскі, А. А. Рэфармацкі прытрымліваюцца іншай думкі і даволі абгрунтавана сцвярджаюць, што антанімія ў мове ствараецца і пры дапамозе аднакаранёвых слоў пры актыўным выкарыстанні прыстаўкі **не-** (*удалы – няўдалы*). Л. М. Шанскі, напрыклад, піша: “Антонімы могуць быць як рознакаранёвыя, так і аднакаранёвыя. У аднакаранёвых антонімах іх супрацьлеглыя значэнні тлумачацца, натуральна, не супрацьпастаўленнем каранёў, якія ў іх аднолькавыя, а супрацьпастаўленнем прэфіксаў, якія да іх далучаюцца (параўн.: *падземны – наземны, наліваць – выліваць...*)” [8, с. 74].

Сапраўды, пашырэнне семантычных антонімаў абумоўлена багаццем і разнастайнасцю лексічнага складу мовы, яе каларытам і вобразнасцю. Аднак аналіз фактычнага матэрыялу, узятага са “Слоўніка антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання” У. М. Лазоўскага, сведчыць, што граматычныя антонімы складаюць прыблізна 40 % (каля 120 пар) ад усёй колькасці прыкладаў антанімічных пар (≈ 300 пар) [5]. Гэта дазваляе зрабіць выснову, што аднакаранёвыя антонімы – даволі распаўсюджаная моўная з’ява ў беларускай мове, у прыватнасці, у мове фальклорных твораў: *За аднаго вучонага дзесяць невучоных даюць* [10, с. 205]; *Хто дае жонцы волю, той сам лезе ў няволю* [10, с. 175], *Пабярэмся да за ручанькі, / Пабяжым на заручанькі. / Там дзевачка заручаецца, / Ад бацюхны адлучаецца / Гік свякратку прылучаецца* [3, т. 1, с. 38]; *Свякроўка ягадкі любіць, / А мяне не галубіць. / Спеленькія ягадкі ў рукавочак, / А няспелыя ў прыпалочак.* [3, т. 1, с. 45]; *Служыў, служыў – скоро сказка сказываецца, ды няскора дзела дзелаецца* [7, ч. 2, с. 229].

Паводле А. Баханькова [1], супрацьлеглымі могуць быць не толькі асобныя словы, напрыклад, *верх – ніз, белое – чорнае*, але і лексіка-семантычныя варыянты аднаго і таго ж слова, таму ў асобную групу вылучаюцца мнагазначныя словы, якія сумяшчаюць у сваёй сэнсавай структуры два супрацьлеглыя, антанімічныя значэнні. Знешнім,

фармальным выражэннем тут з'яўляюцца не каранёвыя ці афіксальныя марфемы, а самі кантэксты ўжывання слова ў яго палярных значэннях. Напрыклад, дзеяслоў *праслухаць* (у выразе *праслухаць усё да канца*) мае значэнне 'выслухаць, пачуць', а слова *праслухаць* (у выразе *па няўважлівасці, з-за шуму і пад.*) – 'не пачуць'. Дзеяслоў *пазычыць* у залежнасці ад кантэксту можа абазначаць 'даць у доўг' (*пазычыць грошы таварышу*) і 'ўзяць у доўг' (*пазычыць грошы ў таварыша*). Значэнні 'пачуць – не пачуць', 'даць – узяць' з'яўляюцца антанімічнымі. Такая здольнасць слова выражаць супрацьлеглыя значэнні без змянення сваёй формы называецца энантыясеміяй (ад грэч. enantios – процілеглы + sema – знак), або ўнутрыслоўнай антаніміяй [1, с. 49].

Энантыясемія характэрна для слоў з шырокай і адноснай семантыкай, якія абазначаюць дынамічную або статычную прыкмету, што можа ў сваім развіцці дасягаць палярных кропак. Аднак у мове фальклорных твораў, асабліва ў прыказках і прымаўках, гэта з'ява выключная, бо адзіным сродкам супрацьпастаўлення з'яў выступае кантэкст. Неадназначнасць і своеасаблівае "зацягненне" семантыкі слова перашкаджае дасканаласці і лагічнасці, да якой імкнецца прыказка, трапнасці і меткасці зместу выказвання.

Такім чынам, выяўленыя ў мове фальклорных твораў антонімы падзяляюцца на аднакаранёвыя і рознакаранёвыя. Антанімічнасць апошніх дасягаецца пры дапамозе асноў, якія выражаюць супрацьлеглыя паняцці, і пашырана сярод дзеясловаў, прыметнікаў, назоўнікаў і прыслоўяў. Аднакаранёвыя антонімы вылучаюцца тым, што карань у іх не адыгрывае актыўнай ролі ў выражэнні антанімічных адносін, а гэта роля поўнасцю надаецца афіксам, якія за доўгі перыяд функцыянавання ў мове замацаваліся як сродак выражэння супрацьлеглых значэнняў і аб'яднання ў адпаведныя пары.

Літаратура

1. Баханькоў, А. Я. Эннантыясемія, або ўнутраная антанімія / А. Я. Баханькоў // Беларуская мова і літ. у школе. – 1999. – № 6. – С. 48–51.
2. Булаховский, Л. А. Введение в языкознание в 2 ч. / Л. А. Булаховский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 178 с. – Ч. 2.
3. Вяселле. Песні: у 6 кн. / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: Л. А. Малаш; муз. дадатак З. Я. Мажэйка; рэд. М. Я. Грынблат, А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980–1987. – Кн. 1–3.
4. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 496 с.
5. Лазоўскі, У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
6. Старычонак, В. Дз. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) / В. Дз. Старычонак. – Мінск: Бел. дзярж. пед. ун-т, 1997. – 232 с.
7. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: К. Б. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч, рэд. выд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 2 ч.

8. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.

9. Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларус. прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 149 с.

10. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.

МГПУ ИМ. И.П.ШАНСКОГО